

**Αντωνία Γρ. Κυριατζή**

## Μετακινήσεις ιεραρχών της Εκκλησίας της Κρήτης για εκπαιδευτικούς σκοπούς

### ABSTRACT

During the long history of the Church of Crete many significant figures emerged. Continuities and discontinuities in the course of the island's history influenced their quests for a theological education. From the 8th century with Andrew of Crete, who received theological education within the borders of the Byzantine Empire, Crete passed through the periods of the Arab rule (824-961), the 2nd Byzantine period (961-1204), Venetian rule (124-1645) and the Turkish occupation (1645-1898) up until the Liberation. During the period of Turkish rule many ecclesiastical figures traveled mostly to Constantinople, to study at the theological Faculty of Chalki, to Jerusalem, to study at the theological Faculty of the Holy Cross, and to Kiev, for the Theological Academy of Kiev. The destinations were diversified after the formation of the modern Greek state and the founding of the Theological School of Athens, and later of Thessaloniki. Historical, political and social changes determined the movement and quests for theological education of many ecclesiastical figures of the Church of Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Εκκλησία Κρήτης, μετακινήσεις ιεραρχών, μητροπολίτης, επίσκοπος

*«... Όταν ήμουν στο Κίεβο αρχιμαντρίτης εκεί κατάλαβα  
τι θα πει πίστη, τι θα πει Θεός και πώς κατεβαίνει στη γης  
και περπατάει και μιλάει με τους ανθρώπους ...»*

(N. Καζαντζάκης, *Ο Καπετάν Μιχάλης*, σ. 194)

Η γεωγραφική φύση και θέση της Κρήτης επιβάλλει τις μετακινήσεις για ποικίλους λόγους σε όλες τις εποχές. Εξετάζοντας τις μετακινήσεις μελών της Εκκλησίας της Κρήτης παρατηρούμε ότι αυτές καταγράφονται από την εποχή της ίδρυσης της Εκκλησίας του Χριστού μέχρι την εποχή μας. Εκκλησιαστικές προσωπικότητες όλων των βαθμίδων –αρχιερείς, κληρικοί, ηγούμενοι–, ιδιαιτέρως κατά τους μέσους χρόνους και με κίνητρο τις πνευματικές τους αναζητήσεις, τη φιλομάθεια, την ανάγκη να αποκτήσουν ευρύτερη θεολογική παιδεία μετακινήθηκαν σε άλλους τόπους. Περιπτώσιολογικά και όχι εξαντλητικά θα αναφερθούμε στις μετακινήσεις ορισμένων εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων που έγιναν κυρίως για εκπαιδευτικούς σκοπούς.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι μετακινήσεις σημαντικών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων γίνονται κυρίως προς το νησί, ενώ από τον 14ο

αιώνα οι μετακινήσεις αποκτούν φυγόκεντρο χαρακτήρα, γίνονται κυρίως για εκπαιδευτικούς σκοπούς και αποτελούν δείκτες της στροφής των ενδιαφερόντων, που διαλεκτικά διαμορφώνουν την αυτοσυνειδησία και τους πνευματικούς προσανατολισμούς.

Είναι γνωστό ότι η ίδρυση και οργάνωση της Εκκλησίας του Χριστού την εποχή της ρωμαϊοκρατίας στη μεγαλόνησο οφείλεται στις μετακινήσεις του Αποστόλου Παύλου, ο οποίος ήρθε στην Κρήτη το 64 μ.Χ. περίπου, κατά την γ' αποστολική περιοδεία του.<sup>1</sup> Ο Απόστολος Παύλος, κάτοχος της ελληνικής κλασικής παιδείας, μετά την απόφασή του να κηρύξει το ευαγγέλιο στα έθνη, πέρασε και από την Κρήτη, όπου έθεσε τα θεμέλια της Εκκλησίας και ανέθεσε την οργάνωση και διαποίμανσή της στον στενό συνεργάτη και άμεσο συνεχιστή του έργου του, τον πρώτο επίσκοπο Κρήτης, τον Απόστολο Τίτο.<sup>2</sup>

Τα θεμέλια που έθεσε ο Απόστολος Παύλος ενισχύονται κατά την περίοδο των διωγμών με την ανάδειξη πλήθους μαρτύρων, ανάμεσα στους οποίους και ιδιαίτέρως γνωστοί είναι οι άγιοι Δέκα<sup>3</sup> μάρτυρες. Το διάταγμα ανεξιθρησκίας του 313 μ.Χ. και τα διατάγματα αναγνώρισης του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας σηματοδοτούν μια νέα περίοδο ανάπτυξης και οργάνωσης της Εκκλησίας της Κρήτης στα όρια της τότε ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τα ευρήματα της Ναοδομίας, τα Τακτικά, τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων, μαρτυρούν ότι η Εκκλησία της Κρήτης αναπτύσσεται, ακμάζει, οργανώνεται με τους επισκόπους της και τον προκαθήμενό της Αρχιεπίσκοπο Κρήτης.

Ανάμεσα στους αρχιεπισκόπους<sup>4</sup> της Κρήτης κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο (64-733/4 μ.Χ.) σημαντική θέση κατέχει η εξέχουσα για σύνολη την Ορθοδοξία μορφή του αγίου Ανδρέα<sup>5</sup> του Ιεροσολυμίτη, που ποιόμανε την Εκκλησία της Κρήτης από το 712 έως το 740, εποχή κατά την οποία είχε διαμορφωθεί το συλλογικό σώμα της χριστιανικής Ανατολής και η αυτοσυνειδησία των πολιτών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο άγιος Ανδρέας ποιόμανε την Εκκλησία στην Κρήτη σε μια εποχή

<sup>1</sup> Αξιοσημείωτο ως προς το θέμα των μετακινήσεων είναι το γεγονός ότι πριν από τον ερχομό του Αποστόλου Παύλου στην Κρήτη μαρτυρείται στις Πράξεις των Αποστόλων η παρουσία Κρητών ανάμεσα στους ακροατές του κηρύγματος του Αποστόλου Πέτρου, στα Ιεροσόλυμα το 33 μ.Χ., την ημέρα της Πεντηκοστής: «5. Ἦσαν δὲ εἰς Ἱερουσαλήμ κατοικοῦντες Ἰουδαῖοι, ἄνδρες εὐλαβεῖς ἀπὸ παντός ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν· 6. γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης συνῆλθεν τὸ πλῆθος καὶ συνεχύθη, ὅτι ἤκουον εἰς ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ λαλούντων αὐτῶν. 7. ἐξίσταντο δὲ πάντες καὶ ἐθαύμαζον λέγοντες πρὸς ἀλλήλους· οὐχ ἰδοῦ πάντες οὗτοί εἰσιν οἱ λαλοῦντες Γαλιλαῖοι; 8. καὶ πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ ἡμῶν ἐν ἧ ἑγενήθημεν; 9. Πάρθοι καὶ Μηδοί, Ἑλαμίται καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν, Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, 10. Φρυγίαν τε καὶ Παμφυλίαν, Αἴγυπτον καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, 11. Κρήτες καὶ Ἄραβες, ἀκούομεν λαλούντων αὐτῶν ταῖς ἡμετέραις γλώσσαις τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ» (Πρ. 2, 5-6, 11). Δετοράκης 1986, 125.

<sup>2</sup> «Τούτου χάριν κατέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ, καὶ καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγὼ σοι διεταξάμην (Τίτ. 1,5)». Δετοράκης 1986, 125.

<sup>3</sup> Βλ. Δετοράκης 1986, 126: «Ο διωγμός του Δεκίου (250 μ.Χ.) φαίνεται πως εκδηλώθηκε με ιδιαίτερη αγριότητα στην Κρήτη. Θύματα του διωγμού υπήρξαν οι πρώτοι γνωστοί μάρτυρες της κρητικής Εκκλησίας, οι Άγιοι Δέκα, που μαρτύρησαν κατά την παράδοση στην τοποθεσία Αυλώνιον, στην περιοχή της Γόρτυνας (σημερινό χωριό Άγιοι Δέκα), στις 23 Δεκεμβρίου 250 μ.Χ.».

<sup>4</sup> Βλ. [http://www.iak.gr/gr/archiepiskopos/katalogos\\_archiepiskopon/index.html](http://www.iak.gr/gr/archiepiskopos/katalogos_archiepiskopon/index.html).

<sup>5</sup> Ο άγιος Ανδρέας (712-740) με καταγωγή από τη Συρία (γεννήθηκε στη Δαμασκό), κάτοχος της κλασικής και χριστιανικής παιδείας, μετακινούμενος στα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας ξεκίνησε την εκκλησιαστική του δράση από τα Ιεροσόλυμα. Στη συνέχεια μετέβη στην Κωνσταντινούπολη περί το 685 και ανέλαβε τη διεύθυνση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (ορφανοτροφείου, γηροκομείου). Η εκλογή του στη θέση του αρχιεπισκόπου Κρήτης υπήρξε κορυφαία στιγμή στην εκκλησιαστική του πορεία, βλ. Kazhdan 1999, 39-40.

που κυριαρχούσαν τα θεολογικά προβλήματα της εικονομαχίας και αιρέσεων, ιδίως του μονοθελητισμού, ενώ παράλληλα την αυτοκρατορία απειλούσαν σοβαρές εχθρικές επιθέσεις. Η απειλή των Αράβων από τα ανατολικά σύνορα μνημονεύεται έμμεσα στο *Εγκώμιον εις τους αγίους δέκα μάρτυρας* του αγίου Ανδρέα Κρήτης, καθώς και στο *Εγκώμιον στον Άγιο Θεράποντα*,<sup>6</sup> όπου υπάρχει επίκληση για προστασία από την επικείμενη απειλή και για την υποταγή της αλαζονείας των βαρβάρων. Επίσης στον *Μεγάλο Κανόνα*<sup>7</sup> ο άγιος Ανδρέας Κρήτης απευθυνόμενος προς τη Θεοτόκο ζητά τη βοήθεια και προστασία της από τον επικείμενο εχθρό.

Οκτώ μόλις δεκαετίες μετά την αρχιερατεία του αγίου Ανδρέα οι επιδρομές των Αράβων θα έχουν ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική κατάκτηση της Κρήτης το 824. Το νησί «[...] αποκόπηκε από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αφανίστηκε από το προσκήνιο του πολιτισμού».<sup>8</sup> Ο έλεγχος των θαλάσσιων δρόμων από τους βυζαντινούς αποδυναμώθηκε. Η περίοδος της Αραβοκρατίας<sup>9</sup> αποτελεί τομή στην ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας της Κρήτης. Πενιχρές είναι οι πληροφορίες για τους ιεράρχες, οι οποίοι αναφέρονται «εκτός της νήσου».<sup>10</sup> Η Κρήτη θα διέλθει την περίοδο της Αραβοκρατίας από το 824 μέχρι το 961, οπότε θα επανακτηθεί από τον Νικηφόρο Φωκά.<sup>11</sup>

Το χρονικό διάστημα από το 961 έως το 1204, το οποίο ονομάζεται Β΄ Βυζαντινή περίοδος για την Κρήτη, πραγματοποιείται η αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας και η ανασύσταση της αρχιεπισκοπής Κρήτης<sup>12</sup> με έδρα τώρα τον Χάνδακα, όπου ιδρύθηκε μητροπολιτικός ναός αφιερωμένος στον Απόστολο Τίτο, καθώς και με δώδεκα επισκοπές.<sup>13</sup>

Το 1204 η Κρήτη, «νευραλγικό σταυροδρόμι της Μεσογείου»,<sup>14</sup> θα περάσει στα χέρια της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, χρησιμεύοντας ως γέφυρα για το εμπόριο προς την Αίγυπτο και την Ανατολή μέχρι το 1669. Με τις κατακτήσεις των Φράγκων το συλλογικό σώμα της χριστιανικής Ανατολής διασπάται. Οι Κρήτες βέβαια εξακολουθούν να έχουν σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη και συνείδηση ότι ανήκουν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.<sup>15</sup>

<sup>6</sup> Βλ. Kazhdan 1999, 40. Δετοράκης 1986, 133-134: «Αλλά και στους λόγους που εξεφώνησε ο Ανδρέας στην Κρήτη γίνεται συχνά λόγος για αραβικές επιδρομές».

<sup>7</sup> Κλείνοντας την 7<sup>η</sup> ωδή: «Τὴν Πόλιν σου φύλαττε, Θεογεννήτορ ἄχραντε· ἐν σοὶ γὰρ αὐτὴ πιστῶς βασιλεύουσα ἐν σοὶ καὶ κρατύνεται καὶ διὰ σοῦ νικῶσα τροποῦται πάντα καὶ σκυλεύει πολεμίους καὶ διέπει τὸ ὑπήκοον».

<sup>8</sup> Δετοράκης 1986, 145.

<sup>9</sup> Καλαϊτζάκης 1984, 34-35.

<sup>10</sup> [http://www.iak.gr/gr/arxiepiskopos/katalogos\\_arxiepiskopon/index.html](http://www.iak.gr/gr/arxiepiskopos/katalogos_arxiepiskopon/index.html).

<sup>11</sup> Στρατηγός του βυζαντινού κράτους και με καταγωγή από την Καππαδοκία ο αυτοκράτορας που θα γοητεύσει τον πολυγραφότατο λογοτέχνη Νίκο Καζαντζάκη ώστε να του αφιερώσει το μυθιστόρημα με τίτλο *Νικηφόρος Φωκάς*.

<sup>12</sup> «Η Εκκλησία της Κρήτης την εποχή αυτή διατηρεί την οργάνωση των προηγούμενων αιώνων: έχει επικεφαλής τον μητροπολίτη και δέκα επισκοπές, [...] διαθέτει μάλλον σημαντική κτηματική περιουσία στο νησί [...] έχουμε ενδείξεις πως τον 12ο αι. τον θρόνο της μητρόπολης Κρήτης κατέλαβαν άνθρωποι που προέρχονταν από τον κύκλο των λογίων της Κωνσταντινούπολης [...]. Η πιο γνωστή περίπτωση [...] του Νικολάου, τελευταίου μητροπολίτη Κρήτης, ο οποίος μετά τη βενετική κατάκτηση (1195-1204) κατέφυγε στη Νίκαια της Βιθυνίας, και ανέλαβε κατ' επίδοσιν την μητρόπολη Σμύρνης», βλ. Λουκάκη Μαρίνα 2008, 34.

<sup>13</sup> Μητροπολίτης με δώδεκα επισκόπους, βλ. Δετοράκης 1986, 159 και Λουκάκη Μαρίνα 2008, 36. Η διάδοση της χριστιανικής πίστης και η αναζωπύρωσή της ήταν εκείνη την περίοδο στις προσπάθειες της Εκκλησίας και για τον σκοπό αυτό είχε έρθει τότε στην Κρήτη ο όσιος Νίκων, ο αποκαλούμενος «Μετανοείτε».

<sup>14</sup> Δετοράκης 1986, 164.

<sup>15</sup> Δετοράκης, ό.π.

Η Ορθοδοξία θα αποτελέσει ενοποιό στοιχείο και πηγή αντίστασης εναντίον των Βενετών, για αυτό οι κατακτητές θα προσπαθήσουν να την αποδυναμώσουν απομακρύνοντας την Ορθόδοξη ιεραρχία από το νησί, διορίζοντας Λατίνο αρχιεπίσκοπο, εξαρτώμενο από τον Λατίνο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Η λατινική ιεραρχία δεν είχε καμιά δικαιοδοσία στον Ορθόδοξο κλήρο, ο οποίος την περίοδο αυτή είχε ως πνευματικούς προϊσταμένους του τους πρωτοπαπάδες. Ωστόσο αξιοσημείωτο ως προς το θέμα των μετακινήσεων είναι το γεγονός ότι οι χειροτονίες των Κρητικών Ορθόδοξων κληρικών γίνονται μετά από άδεια των Βενετικών Αρχών στην Πελοπόννησο, στα Επτάνησα, ή στη Μ. Ασία, όπου μεταβαίνουν για να χειροτονηθούν από Ορθόδοξο αρχιερέα.<sup>16</sup>

«Από τα τέλη του 14ου αι., με ρυθμό συνεχώς αυξανόμενο, οι Κρήτες καταφεύγουν για ευρύτερες σπουδές στα ιταλικά πανεπιστήμια [...]»,<sup>17</sup> στη Βενετία, την Πάδοβα και τη Ρώμη. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (15ος αι.), με τον ερχομό λογίων από τη βασιλεύουσα και την ίδρυση σχολείων από αυτούς, η παιδεία στην Κρήτη, η οποία βρισκόταν ακόμη στα χέρια των Βενετών, γνωρίζει ανάπτυξη, ενώ σημαντικός είναι και ο ρόλος των μοναστηριών, που αναπτύσσονται ραγδαία από τον 16ο αι. Στα μοναστήρια λειτουργούν εκπαιδευτικά και βιβλιογραφικά κέντρα, που θα αναδείξουν λόγιους ιεράρχες όπως ο Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602), ο Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), ο Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638), ο Μελέτιος Βλαστός, ο Γεράσιμος Βλάχος ο Κρης, ο Μελέτιος Συρίγος, κ.ά.<sup>18</sup> Λειτουργούν εργαστήρια παραγωγής χειρογράφων και κωδίκων, μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες με βιβλία θεολογικά, λειτουργικά, μουσικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, νομικά, κ.ά. Ο Μιχαήλ Αποστόλης με τους συνεργάτες του θέτουν τις βάσεις για την ανάπτυξη των γραμμάτων. Ενασχολούμενοι με την αντιγραφή χειρογράφων και την παραγωγή κωδίκων, στρέφονται προς τα επαγγέλματα της τυπογραφίας μετά την εφεύρεσή της, τόσο στη Βενετία όσο και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης και της Ανατολής. Η Κρήτη αποβαίνει την περίοδο αυτή «φωτεινή εστία του πνεύματος»<sup>19</sup> και οι Κρήτες ταξιδεύουν κυρίως στη Βενετία, αλλά και σε όλη την Ευρώπη, «[...] από την Ισπανία ως το Σινά, από τη βόρεια Ευρώπη και την Αγγλία ως τη Ρωσία» και συνεισφέρουν στην ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών.<sup>20</sup>

Από το 1669<sup>21</sup> η Κρήτη θα βρεθεί υπό τον έλεγχο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με επακόλουθο την «[...] ανασύσταση της ορθόδοξης μητρόπολης και των υποκειμένων σ' αυτήν επισκοπών»,<sup>22</sup> και την «[...] αποκατάσταση της Ορθόδοξης ιεραρχίας στην κρητική Εκκλησία», η οποία έχει ως σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη.

Πρώτος Ορθόδοξος μητροπολίτης της περιόδου της Τουρκοκρατίας ο Νεόφυτος Πατελλάρος (1646-1679), λόγιος μοναχός της μονής Αρκαδίου και συγγενής του

<sup>16</sup> Για την κατάσταση του Ορθόδοξου κλήρου την περίοδο αυτή βλ. Δετοράκης 1986, 200-202, και για τα μοναστήρια, 202-203.

<sup>17</sup> Δετοράκης, ό.π., 233.

<sup>18</sup> Δετοράκης, ό.π., 236.

<sup>19</sup> Ζαχαρόπουλος 1983, 56.

<sup>20</sup> Βλ. Δετοράκης, ό.π., 232, 235.

<sup>21</sup> Από το 1645 ή 1669 έως το 1898 είναι η περίοδος της Τουρκοκρατίας.

<sup>22</sup> Χειρόγραφο του 1659 παραδίδει την πληροφορία για ύπαρξη επισκοπών στην Κρήτη. Υπήρχαν τότε δώδεκα επισκοπές, βλ. Δετοράκης, ό.π., 413. Ο αριθμός των επισκοπών κυμαίνονταν μεταξύ δέκα-δώδεκα.

Οικουμενικού Πατριάρχη Αθανασίου Γ΄ του Πατελλάρου. Η άσκηση των καθηκόντων των αρχιερέων καθίσταται ανεξάρτητη και απαραβίαστη από τις τουρκικές αρχές βάσει των Προνομίων, τα οποία αναγνωρίζονται από την Υψηλή Πύλη και κατοχυρώνονται με διοριστήριο έγγραφο. Ωστόσο δεν θα λείψουν οι βιαιοπραγίες, όπως συνέβη μετά την έκρηξη της επανάστασης του 1821. Ο μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος Δ΄ ο Παρδάλης (1800-1821),<sup>23</sup> πρώτος μητροπολίτης Κρήτης του 19ου αι., εθνομάρτυρας, μνημένος στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας από τον ανιψιό του επίσκοπο Ιεράς Αρτέμιο Παρδάλη, θα είναι από τα πρώτα θύματα των τουρκικών αντεκδικήσεων.<sup>24</sup>

Στους χρόνους της Οθωμανικής κυριαρχίας, στο πλαίσιο της εθναρχούσας Εκκλησίας το συλλογικό σώμα της Ορθόδοξης Ανατολής επανακτά την ενότητά του. Οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου θα είναι καθοριστικές για τις μετακινήσεις όσων επρόκειτο να συγκροτήσουν την ιεραρχία της μεγαλονήσου. Αναζητώντας καλύτερους όρους θεολογικής παιδείας, επίσκοποι, κληρικοί και μητροπολίτες, όσοι είχαν έφεση στα θεολογικά γράμματα, μεταβαίνουν στην Κωνσταντινούπολη, το κέντρο της αυτοκρατορίας, όπου και η έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και στα Ιεροσόλυμα, στην Αθήνα και τη Ρωσία. Σε αυτά τα μέρη ευελπιστούν να αποκτήσουν παιδεία και μόρφωση, ενώ συγχρόνως γίνονται κοινωνοί ενός ευρύτερου προβληματισμού, καθώς έρχονται σε επαφή με τη θρησκευτικότητα άλλων λαών με διαφορετικές νοοτροπίες, αντιλήψεις και τρόπο ζωής.

Κατά τον 19ο αι. στον Ορθόδοξο χώρο θεολογικές σπουδές είναι εφικτές στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σχολή του Τιμίου Σταυρού, στα Ιεροσόλυμα, στη Σχολή του Κιέβου, στη Ρωσία και, τέλος, στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στην Κωνσταντινούπολη η Θεολογική Σχολή της Χάλκης,<sup>25</sup> που βρίσκεται δίπλα στην Ι. Μονή της Αγίας Τριάδος, στον λόφο της Ελπίδας της νήσου Χάλκης, αποτελεί ίδρυμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο λειτούργησε από το 1844. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός Δ΄ μερίμνησε κατά την πρώτη πατριαρχία του (1842-45) για τη λειτουργία της Σχολής της Χάλκης με στόχο την εκκλησιαστική και θεολογική κατάρτιση του Ορθοδόξου κλήρου, την ανάπτυξη της επιστήμης της Θεολογίας, την εξυπηρέτηση των αναγκών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ορθοδοξίας ευρύτερα. Οι σπουδαστές της Σχολής που παρακολουθούσαν τα μαθήματα συμμετείχαν και στις Ακολουθίες. Το 1894 το κτίριο που στέγαζε τη Σχολή καταστράφηκε από ισχυρό σεισμό. Επαναλειτούργησε το 1896. Για τα δεδομένα του 19ου αι. ο Καθηγητής Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου κ. Ανδρέας Νανάκης επισημαίνει: «[...] η Χάλκη καλούνταν στο πλαίσιο των εθναρχικών δικαιοδοσιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή των προνομίων και των μεταρρυθμίσεων να διαμορφώσει τοπικούς εκκλησιαστικούς ηγέτες».<sup>26</sup>

<sup>23</sup> Ο μητροπολίτης Γεράσιμος Παρδάλης κατηχήθηκε από τον ανιψιό του, επίσκοπο Ιεράς τον Αρτέμιο στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας, βλ. Δετοράκης 1986, 426.

<sup>24</sup> Σφαγιάζεται στο Ηράκλειο τον Ιούνιο του 1821 μαζί με τους επισκόπους Κνωσού Νεόφυτο, Χερρονήσου Ιωακείμ, Λάμπης Ιερόθεο, Σητείας Ζαχαρία και τον Διοπόλεως Καλλίνικο βοηθό επίσκοπο Κρήτης, ενώ ο Πέτρος Ιωακείμ σφαγιάζεται στη Μονή Αρσανίου, ο Κισσάμου Μελχισεδέκ απηγχονίσθη και, τέλος, ο Κυδωνίας Καλλίνικος εξέπνευσε στη φυλακή μετά από βασανιστήρια, βλ. Δετοράκης 1986, 426.

<sup>25</sup> Σταυρίδης 1968, 54-59.

<sup>26</sup> Νανάκης 2013, 447-448.

Στα Ιεροσόλυμα λειτούργησε η Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού από το 1853. Η λειτουργία της διακόπηκε το 1876 για να συνεχιστεί από το 1881 μέχρι το 1888. Επαναλειτούργησε το 1893. Η Σχολή ανακαινισμένη λειτούργησε μέχρι το 1909, που διέκοψε εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων.<sup>27</sup>

Στη Ρωσία το Κολέγιο του Κιέβου, που ιδρύθηκε το 1631, μετατράπηκε σε Ακαδημία Θεολογική το 1685. Έκλεισε το 1817 και επαναλειτούργησε το 1819. Το 1920 καταργήθηκε.<sup>28</sup> Η ιδιαιτερότητα της Ακαδημίας του Κιέβου ήταν ότι σ' αυτήν είχε καθιερωθεί η λατινική ως κύρια γλώσσα διδασκαλίας, γεγονός που διευκόλυνε την προσέγγιση της δυτικής γραμματείας και μεθόδου, τη χρήση διδακτικών βιβλίων των Ιησουιτών, καθώς και την εισαγωγή προτεσταντικών βιβλίων με πρωτοβουλία του Θεοφάνη Προκόποβιτς τον 18ο αι.

Στην Αθήνα με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837 λειτούργησε και Θεολογική Σχολή. Από τους πρώτους καθηγητές της ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, γραμματέας της Ιεράς Συνόδου, είχε υπηρετήσει στην Ιόνιο Ακαδημία. Η οργάνωση της Σχολής έγινε με βάση δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα κυρίως των γερμανικών πανεπιστημίων και οι καθηγητές, γερμανοτραφείς κατά κύριο λόγο, ακολουθούσαν τις ευρωπαϊκές διδακτικές κατευθύνσεις. Ο αριθμός των σπουδαστών ήταν πολύ μικρός στην αρχή και προέρχονταν από διάφορες περιοχές. Στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών *«η σπουδή της Θεολογίας εντάχθηκε στο κρατικό πανεπιστήμιο ως αυτόνομη επιστήμη ανεξάρτητη από τη λειτουργία του εκκλησιαστικού σώματος»*,<sup>29</sup> ενώ στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης η σπουδή είχε άμεση σύνδεση με το εκκλησιαστικό φρόνημα, καθώς λειτουργούσε σε άμεση σύνδεση με την Ι. Μονή Αγίας Τριάδος. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός στο πνεύμα του Κοραή και του Φαρμακίδη κατά τον 19ο αι., για ανεξάρτητη Εκκλησία των ανεξαρτήτων εθνικών κρατών συντελούσε ώστε η Θεολογική Σχολή Αθηνών να διαμορφώνει *«[...] στελέχη της Εκκλησίας που θα δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο των δικαιοδοσιών μιας εθνοκρατικής Εκκλησίας [...]»*.<sup>30</sup> Εκτός από το πανεπιστήμιο Αθηνών λειτουργούσε στην Αθήνα η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, *«[...] ιδρύματα του εθνικού κέντρου, όπου καλλιεργείται στους σπουδαστές η εθνική ιδέα, το εθνικό φρόνημα, η εθνική συνείδηση [...]»*.<sup>31</sup>

Από την Κρήτη οι κληρικοί Παρθένιος Περίδης,<sup>32</sup> Παρθένιος Κελαϊδής<sup>33</sup> και ο μετέπειτα Ιεροσητείας Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, *«[...] συνδέθηκαν μορφωτικά και κοινωνικά με το εθνικό κέντρο την Αθήνα, όπου και γαλουχήθηκαν. Προσβλέπουν μετ' εμπιστοσύνης προς αυτό. Έρχονται και εγκαθίστανται στην Κρήτη και εργάζονται προς την κατεύθυνση της εθνικής συγκρότησης»*.<sup>34</sup> Ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος Περίδης (της μονής Γωνιάς) υπήρξε ο πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών κατά την επανάσταση του 1866, ο δε Παρθένιος Κελαϊδής

<sup>27</sup> Βαφείδης 1928, 303, Κωνσταντινίδης 1967, 441-442.

<sup>28</sup> Podskalsky 2005, 91-93.

<sup>29</sup> Βλ. Μεταλληνός 2013, 181.

<sup>30</sup> Νανάκης 2013, 447-448.

<sup>31</sup> Νανάκης 2013, 451.

<sup>32</sup> Νανάκης 1992, 79-84, Νανάκης 2013, 391.

<sup>33</sup> Δετοράκης 1986, 429, Νανάκης 1997, 16, και Νανάκης 1992, 119-121.

<sup>34</sup> Βλ. Νανάκης 2013, 391.



(της μονής Γωνιάς) εκλέχτηκε γενικός πληρεξούσιος Κρήτης και στη συνέχεια εργάστηκε από την Τεργέστη για το Κρητικό ζήτημα.

Στα τέλη του 19ου αιώνα μητροπολίτης Κρήτης διετέλεσε ο Τιμόθεος Α΄ Καστρινογιαννάκης (1882-1897)<sup>35</sup> που είχε σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Ο κατά κόσμον Ιωάννης, γεννημένος το 1841, μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στο ελληνικό σχολείο του Ηρακλείου και με την προτροπή τού τότε μητροπολίτη Κρήτης Διονυσίου Χαριτωνίδη και μετέπειτα Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Ακολούθως φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών για δύο χρόνια.

Από τους επισκόπους της εποχής του μητροπολίτη Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη, ο Αγαθάγγελος επίσκοπος Χερρονήσου (1896-1900)<sup>36</sup> και μετέπειτα Λάμπης και Σφακίων (1900-1928), κατά κόσμον Παπαδάκης, καθηγητής και μετέπειτα επίσκοπος στην Κρήτη σπούδασε στη Χάλκη. Ο Πέτρας Τίτος Ζωγραφίδης υπήρξε απόφοιτος της Χάλκης. Ο Ρεθύμνης Διονύσιος<sup>37</sup> σπούδασε στη Σχολή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα. Ο Ιεροσητείας Αμβρόσιος,<sup>38</sup> απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Ο Κισάμου και Σελίνου Δωρόθεος, πρόεδρος της συνέλευσης του 1897 στους Αρμένους, αποφοίτησε το 1881 από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης.<sup>39</sup> Ο Λάμπης και Σφακίων Ευμένιος, μετέπειτα Κρήτης (από το 1898, της αντιπρωτοεπισκοπικής παράταξης) απόφοιτος της Χάλκης. Ο Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρος Ζαχαριάδης ήταν απόφοιτος της Χάλκης. Ο Αρκαδίας Νικόδημος ήταν απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.

Την εποχή του μητροπολίτη Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη *«σε επίπεδο εκκλησιαστικής και πολιτικής ηγεσίας έχει διαμορφωθεί μια εθνική ιδεολογία με πεντακάθαρη στρατηγική την ένωση με το εθνικό κέντρο [...] την εκφράζουν οι γόνοι του πανεπιστημίου Αθηνών και από*

<sup>35</sup> Με έγκριση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (κατά την πρώτη πατριαρχία του, 1878-1884), ο από Χερρονήσου Τιμόθεος Καστρινογιαννάκης εξελέγη και ήταν ο τελευταίος μητροπολίτης της περιόδου της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη. Με τη συναίνεση του Πατριάρχη προχώρησε σε μεταθέσεις, διευθέτησε το επισκοπικό ζήτημα, μερίμνησε για την κανονική λειτουργία της Συνόδου της Εκκλησίας στην Κρήτη και εγκαινίασε τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά, βλ. Νανάκης 1997, 24, 26.

<sup>36</sup> Γεννήθηκε στη Σελλιά Αγ. Βασιλείου Κρήτης το 1859, βλ. Τωμαδάκης 1962, 85.

<sup>37</sup> Ο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος, αδελφός του μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη (1882-1897), έμαθε τα πρώτα του γράμματα στην Κρήτη. Ταξίδεψε στα Ιεροσόλυμα για να σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού. Το 1881 χειροτονήθηκε επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, αλλά εξωγενείς παράγοντες τον ανάγκασαν να μείνει στη μονή Αγκαράθου για μια πενταετία ως επίσκοπος Χερρονήσου. Από το 1886 ανέλαβε να ποιμάνη την επισκοπή για την οποία είχε εκλεγεί, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του (1910). Πρώτος αυτός αξιώθηκε να ευλογήσει τη σημαία της αυτονομίας της Κρήτης, βλ. Γρατσέας 1964, 47. Επίσης Νανάκης 1998, 28, Νανάκης 2013, 392, Γρινιεζάκης 2013, τ. 6, 245.

<sup>38</sup> Ο Αμβρόσιος κατά την επανάσταση του 1866 ήταν μαθητής στο Ηράκλειο και ηλικίας δέκα ετών. Η οικογένειά του καταστράφηκε οικονομικά και κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια. Σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και στο Ηράκλειο και με υποτροφία της Δημογεροντίας μετέβη το 1874 στα Ιεροσόλυμα, όπου σπούδασε στη Σχολή του Τ. Σταυρού, βλ. Νανάκης 2013, 445-446. Χειροτονήθηκε διάκονος από τον Ιερισσό και Αγίου Όρους Αμβρόσιο Κασσάρα, που ήταν καθηγητής του όταν σπούδαζε στο Ηράκλειο και τον οποίο ακολούθησε όταν έγινε Πλαταμώνος. Το 1877, με την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου μετέβη στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στην Αλεξάνδρεια για δύο χρόνια. Το 1880 στην Αθήνα σπούδασε στη Ριζάρειο ως υπότροφος του κληροδοτήματος Αντωνίου Παπαδάκη και στη Θεολογική Σχολή Αθηνών. Στην Αίγυπτο χειροτονήθηκε πρεσβύτερος και το 1890 εξελέγη επίσκοπος Ιεροσητείας, θέση που διακόνησε ως το 1929, βλ. Νανάκης 2013, 393, 446, Νανάκης 1997, 28.

<sup>39</sup> Νανάκης 2013, 391.

τα μέλη της Ιεραρχίας, με εξαίρεση τον Ρεθύμνης Διονύσιο που σπούδασε στη Σχολή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα, είναι απόφοιτοι της Χάλκης».<sup>40</sup>

Ο αρχιμανδρίτης Χρυσανθος Τσεπετάκης, που εξελέγη μετέπειτα Ρεθύμνης, μαζί με τον Πέτρας Τίτο και τον Δωρόθεο Κισάμου και Σελίνου, θεωρούνται οι «υψικάμιννοι της εθνικής συνείδησης».

Στην εποχή της κατάρρευσης των αυτοκρατοριών και της ανάδυσης των εθνικών κρατών, η διαμόρφωση των συνειδήσεων των μελλούμενων να γίνουν οι ταγοί της Εκκλησίας της Κρήτης γινόταν κάτω από την επίδραση της τάσης αυτής. Η θεολογική παιδεία που έλαβαν στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης ή στη Θεολογική Σχολή των Αθηνών ή του Τιμίου Σταυρού των Ιεροσολύμων, ή στη Ρωσία, έχει βαθιές τις ρίζες στην παράδοση και παρακαταθήκη των Πατέρων της Εκκλησίας, όμως η περιρρέουσα ατμόσφαιρα με τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς επηρεάζει τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και έχει αντίκτυπο στο εκκλησιαστικό σώμα.

Το διάστημα από το 1898 μέχρι σήμερα, το οποίο χαρακτηρίζεται ως περίοδος της Ελευθερίας, οι μητροπολίτες Κρήτης σπούδασαν κυρίως στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, αλλά και στην Αθήνα ή στα Ιεροσόλυμα.

Κατά τον 20ό αι. ο Ευμένιος Β΄ Ξηρουδάκης (1898-1920)<sup>41</sup> με καταγωγή από τα Σφακιά, γεννημένος το 1845 στην Κωνσταντινούπολη, σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Διορίστηκε δάσκαλος στα Σφακιά και αργότερα σχολάρχης στα Χανιά. Το 1880 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και δίδασκε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης Φιλοσοφία, ενώ για μακρό διάστημα διετέλεσε διευθυντής της. Το 1886 εξελέγη επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων και το 1898 εξελέγη μητροπολίτης Κρήτης μετά τον θάνατο του Τιμόθεου Καστρινογιαννάκη.

Ο διάδοχός του ο Τίτος Β΄ ο Ζωγραφίδης (1922-1933)<sup>42</sup> σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Χαρακτηρίζεται ως ένας από τους εκφραστές της «νεοελληνικής εθνικής συνείδησης»<sup>43</sup> και τοποθετείται στην ίδια γραμμή με τον Μελέτιο Μεταξάκη,<sup>44</sup> ανάστημα της Εκκλησίας Κρήτης.

Ο Τιμόθεος Β΄ ο Βενέρης (1934-1941)<sup>45</sup> ταξίδεψε για σπουδές στη Ρωσία και αργότερα στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης ως υπότροφος της μονής Αγκαράθου, με την υποστήριξη του γέροντά του, του επισκόπου Χερρονήσου Διονύσιου Καστρινογιαννάκη. Συνέχισε τις σπουδές του στη Θεολογική Αθηνών.

<sup>40</sup> Νανάκης 1998, 21-22.

<sup>41</sup> Γοργοράπτης (2013), 369-370.

<sup>42</sup> Ο κατά κόσμον Λεωνίδας Ζωγραφίδης γεννήθηκε το 1859 στη Γαλίφα Ηρακλείου. Μετά τις σπουδές του στο ελληνικό σχολείο Ηρακλείου μετέβη το 1879 στην Κωνσταντινούπολη και με υποτροφία της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Αποφοίτησε το 1885. Το 1889 εξελέγη επίσκοπος Πέτρας. Πέθανε το 1933. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τζεδάκης (1967), 788-789.

<sup>43</sup> Νανάκης 1998, 10.

<sup>44</sup> Ο Μελέτιος Μεταξάκης σπούδασε στην Ιερατική Σχολή του Παναγίου Τάφου από το 1889 ως το 1891 και συνέχισε στη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα το 1893, βλ. Νανάκης 1998, 10.

<sup>45</sup> Για τον Τιμόθεο Βενέρη βλ. Φορόπουλος (1967), 777-778.



Ο Βασίλειος Ε΄ ο Μαρκάκης (1941-1950), διάδοχος του Τιμοθέου Β΄ Βενέρι, ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, όπου σπούδασε και ο Ευγένιος Α΄ ο Ψαλιδάκης (1950-1978), ενώ ο Τιμόθεος Γ΄ ο Παπουτσάκης (1978-2006) σπούδασε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τέλος, ο Ειρηναίος Α΄ Αρχιεπίσκοπος Κρήτης, ο Αθανασιάδης, (2006-), ο από Κυδωνίας και Αποκορώνου, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών στην Εκκλησιαστική Σχολή Κρήτης μετέβη για ευρύτερες σπουδές στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης το 1952. Με υποτροφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου συνέχισε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Μεγάλη Βρετανία.

Κατά τον 20ό αι. οι δυνατότητες μετακινήσεων ιεραρχών και μελών της Εκκλησίας της Κρήτης για εκπαιδευτικούς σκοπούς διευρύνονται. Η ίδρυση και λειτουργία τόσο της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης όσο και νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ανά τον κόσμο (Μ. Βρετανία, Αμερική, Κύπρο, κ.ά.) δημιουργούν τους νέους προορισμούς. Τα μέλη του ενιαίου σώματος της Ορθοδοξίας μετακινούνται τοπικά για παιδευτικούς σκοπούς, μετέχουν και κοινωνούν εν τω μεταξύ τα αναλλοίωτα και σταθερά πιστεύματα, τα ιδεώδη και τις αξίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία πορεύεται εντός της ιστορίας σε ένα διαρκές γίνεσθαι μέσα στον χώρο και τον χρόνο.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Φιλάρετος Βαφείδης (1928), *Εκκλησιαστική Ιστορία, 1453-1908*, τ. Γ΄, Αλεξανδρεία.
- Εμμανουήλ Γοργοράπτης (2013), «Ευμένιος Β΄ Ξηρουδάκης μητροπολίτης Κρήτης (1850-1920)», *ΜΟΧΕ*, τ. 7, 369-370.
- Γεώργιος Γρατσέας (1964), «Διονύσιος. Ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου», *ΘΗΕ*, τ. 5, Αθήναι, 47.
- Μακάριος Γρινιεζάκης (π.) (2013), «Διονύσιος Καστρινογιαννάκης, Επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου», *ΜΟΧΕ*, τ. 6, 245.
- Μακάριος Γρινιεζάκης (π.) (2013), «Ειρηναίος Αθανασιάδης, Αρχιεπίσκοπος Κρήτης ο από Κυδωνίας και Αποκορώνου», *ΜΟΧΕ*, τ. 6, 455-456.
- Θεοχάρης Δετοράκης (1986), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Νίκος Ζαχαρόπουλος (1983), *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρναράς.
- «Θεολογική Ακαδημία του Κιέβου», *ΜΟΧΕ*, τ. 8, 2013, 180.
- Βασίλης Καλαϊτζάκης (1984), *Η Κρήτη και οι Σαρακηνοί*, Αθήνα.
- Alexander Kazhdan (1999), *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens.
- Ιωάννης Χ. Κωνσταντινίδης (1967), «Σταυρού, Τιμίου, Θεολογική Σχολή εν Ιεροσολύμοις», *ΘΗΕ*, τ. 11ος, 441-442.
- Μαρίνα Λουκάκη (2008), «Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη τον 12ο αι.», Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης, Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ.
- Γεώργιος Μεταλληνός (Πρωτοπρεσβύτερος) (2013), «Θεολογική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΜΟΧΕ*, τ. 8, 181.

- Ανδρέας Νανάκης (1992), *Το επισκοπικό ζήτημα 1880-1882 και η Εκκλησία της Κρήτης*, Κατερίνη, εκδόσεις Τέρτιος.
- Ανδρέας Νανάκης (1992), «Η μετάβαση του Ιωάννου Βενέρη μετέπειτα Μητροπολίτου Κρήτης Τιμοθέου, για σπουδές στη Μόσχα (1895)», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 7-8, 62-67.
- Ανδρέας Νανάκης (1995), *Το μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη, εκδόσεις Επέκταση.
- Ανδρέας Νανάκης (1997), *Εκκλησιαστικά Κρήτης, 19ος-20ός αι.*, Θεσσαλονίκη, εκδοτικός οίκος Αφών Κυριακίδη.
- Ανδρέας Νανάκης (1998), *Η Εκκλησία της Κρήτης στην επανάσταση του 1897-1898: από την εθναρχική συνείδηση*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Π. Πουρναρά.
- Ανδρέας Νανάκης (2004), *Οικουμενικού Πατριαρχείου Νεώτερα Ιστορικά*, τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Ανδρέας Νανάκης (Μητροπολίτης) (2013), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική αυτοκρατορία, Από το Γένος και την εθναρχία στο έθνος*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Μπαρμπουνάκη.
- Gerhard Podskalsky (2005), *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Αντώνης Σανουδάκης (2013), «Ευγένιος ο Α΄ Αρχιεπίσκοπος Κρήτης 1950-1978», *ΜΟΧΕ*, τ. 7, 330.
- Βασίλειος Σταυρίδης (1968), «Χάλκης, Θεολογική Σχολή», *ΘΗΕ*, τ. 12, Αθήναι, 54-59.
- Θεόδωρος Τζεδάκης (1965), «Κρήτης Μητρόπολις», *ΘΗΕ*, τ. 7, 1013-1030.
- Θεόδωρος Τζεδάκης (1967), «Τίτος, Μητροπολίτης Κρήτης, Κατά κόσμον Λεωνίδας Ζωγραφίδης», *ΘΗΕ*, τ. 11ος, Αθήναι, 788-789.
- Νικόλαος Τωμαδάκης (1962), «Αγαθάγγελος. Επίσκοπος Χερρονήσου», *ΘΗΕ*, τ. 1, Αθήναι, 85.
- Νικόλαος Τωμαδάκης (1974), *Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*. Αι πηγαί, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Μυρτίδη.
- Ιωακείμ Φορόπουλος (1967), «Τιμόθεος ο Βενέρης», *ΘΗΕ*, τ. 11, Αθήνα, 777-778.